

QUADERNS DE
MIGJORN 3

Revista d'estudis comarcals
del sud del País Valencià

pàgs. 103 - 116

ALGUNES EMPREMTES DE LA PERMANÈNCIA
DEL CATALÀ A LA COMARCA DE CARTAGENA
(MÚRCIA): DEL SEGLE XIII AL XVI

Alfonso Grandal López
Arxiu Municipal de Cartagena

Traducció de Ramon Codina i Bonet, revisada pel Servei de Normalització Lingüística de l'Ajuntament d'Alcúdia (Mallorca)

INTRODUCCIÓ

A les obres que escometen les conseqüències lingüístiques de la repoblació cristiana de la regió de Múrcia, encara ara avui és freqüent trobar-hi plantejaments i descripcions que suggereixen una situació de compromís, en la qual cada contingent de repobladors va aportar una part del seu patrimoni lingüístic. D'aquesta manera els castellans haurien subministrat la base de la mescla, els aragonesos l'*-ico* i certes paraules, els catalans una altra part del vocabulari i alguns topònims, i fins i tot els valencians arribarien després amb la seva particular contribució de diferents mots.

No és el moment d'aturar-nos en els perquè d'aquests plantejaments, però sí que ho paga recordar alguns fets que em semblen elementals i que es deixen de banda en aquests treballs. Per exemple, que durant segles, el diminutiu *-ico* fou tan popular a Castella com a Aragó i més emprat que l'*-ito*. Que la majoria de les expressions que se solen atribuir a influència aragonesa, podrien ésser perfectament catalanes. Que si ja hi havia catalans a qui atribuir algunes veus, no cal recórrer a una posterior influència valenciana, etc.

La hipòtesi que aquí es defensa, es pot resumir en els termes següents: després de la conquesta del regne musulmà de Múrcia, les ciutats de Múrcia i Cartagena (i ben segur d'altres poblacions), es repoblaren amb la mateixa gent que les d'Oriola, Elx o Alacant, per tal com, aleshores, pertanyien al mateix territori, i a totes aquestes hi va predominar la llengua del grup més nombrós d'immigrants cristians, que era el català.

1. L'autor vol agrair vivament la desinteressada feina del traductor i advertir que qualsevol possible error deu ser atribuït al mateix autor, car ha estat ell qui ha redactat la versió definitiva, a la qual ha hagut d'introduir diversos canvis

A partir del segle XIV, mentre la llengua catalana s'aferma a les terres murcianes incorporades al regne de València per Jaume II, a les que romangueren sota domini castellà es va anar perdent amb més o menys rapidesa, en funció de l'aïllament o l'exposició de cada lloc a les influències castellanitzadores.

Fins a mitjan segle XV, la costa va romandre, durant llargs períodes de temps, quasi aïllada de l'interior i amb freqüent contacte amb els països catalanoparlants, per la qual cosa el català es va poder haver conservat a Cartagena fins al segle XVI mateix. En conseqüència, els trets catalans del lèxic i la toponímia cartageners, seran sempre o quasi sempre producte del substrat lingüístic i mai o quasi mai d'influxos exteriors (fenòmens d'adstrat).

Per argumentar aquesta hipòtesi, he utilitzat, bàsicament, documentació procedent de l'Arxiu Municipal de Cartagena, encara que també he fet servir algunes dades tretes de l'Arxiu Parroquial de Santa Maria de Gràcia, així com diversos documents ja publicats. La majoria dels topònims s'han pogut trobar a la documentació dels segles XVI i XVII, però d'altres s'han agafat de la cartografia dels segles XVIII al XX i, naturalment, de la boca dels mateixos habitants de Cartagena.

Per acabar, vull esmentar dues obres que m'han resultat molt estimulants a l'hora d'emprendre aquest treball, el qual penso que es podria situar a mitjan camí d'ambdues (em refereixo, naturalment, als plantejaments i a la metodologia, no als mèrits). Es tracta d'*El cambio de lengua en Orihuela*, de Mercedes Abad Merino i de l'article de Joan Coromines "La survivance du basque jusqu'au Bas Moyen Âge. Phénomènes de bilinguisme dans les Pyrénées Centrales", publicat en els seus *Estudis de toponímia catalana*.

ELS TESTIMONIS MEDIEVALS

Hi ha tot un seguit de testimonis que ens indiquen que la llengua catalana la van parlar a terres murcianes els repobladors cristians i els seus descendents, després que Castella hagués conquerit el regne àrab de Múrcia. El motiu de l'aparent paradoxa és de sobres conegut: com que els reis castellans no aconseguiren atreure els seus súbdits a les noves terres en nombre suficient, hagueren de permetre establiments massius de catalans i d'altres cristians estrangers.

Recordem molt breument els esdeveniments més importants que afectaren Cartagena després d'aquell moment: l'any 1245, les tropes castellanes de Ferran III, comandades pel príncep Alfons, aconseguiren sotmetre Cartagena i amb ella les darreres restes de resistència musulmana en el regne de Múrcia. Després de la sublevació mudèjar de 1264, la ciutat fou reconquistada amb l'ajut de Jaume I d'Aragó, que la torna a Alfons X. L'any 1291 el bisbe de Cartagena aconseguí l'autorització per a fixar la seva seu a Múrcia, en vista de la decadència de la ciutat marítima i de la seva inseguretat. L'any 1296 Jaume II envaí el regne de Múrcia i se n'apropia un bon tros que incloïa Cartagena, la qual no retorna a Castella fins al 1305.

Són diverses les fonts medievals que ens parlen del predomini català en la repoblació de les ciutats murcianes, començant per les explícites paraules de Muntaner, sense cap dubte les més conegudes i citades, que tenen l'inconvenient, però, d'esser també les més interessades. Diuen així:

"E com la dita ciutat [Múrcia] hac presa [Jaume I] poblà-la tota de catalans, e així mateix Oriola e Elx, e Alacant, e Guardamar, Cartagènia e los altres llocs; sí que siats certs que tots aquells que en la dita ciutat de Múrcia e en los davant dits llocs, són vers catalans e parlen del bell catalanesc del món"²

2. *Crònica*, cap. 17.1

D'altres fonts, com les cròniques castellanes, molt menys sospitoses, són així mateix ben expressives:

"E porque non podía haber gentes de la su tierra que las poblasen, vinieron y [a les ciutats murcianes] e poblaron muchos catalanes de los que eran venidos a poblar en el Reino de Valencia"³

Per la seva part, la Crònica de Ferran IV ens diu que els habitants del regne de Múrcia

"eran catalanes ... salvo... Lorca, que moravan castellanos"⁴

A més d'aquests testimonis que fan referència als primers temps, tenim un nodrit nombre de topònims catalans que evidencien la permanència del català durant algunes generacions a la zona costanera de la regió de Múrcia, ja que s'hi pogueren consolidar i, en la seva majoria, arribar fins avui. Gran part d'aquests topònims els coneixem mitjançant la documentació posterior a 1525⁵ i s'ha d'advertir que, per tal com ens han arribat quasi sempre parcialment castellanitzats, es fa a vegades molt difícil precisar si ens trobem davant un nom d'origen català o mossàrab.

A treballs anteriors⁶ he donat una llista de topònims de probable o segur origen català a la qual, posteriorment he introduït algunes modificacions. La llista no inclou alguns noms "excessivament" catalans com *el Junquet*, muntanya propera al cap de Palos, l'antiguitat del qual no consta i que atempta contra les normes, sempre respectades en l'antigor, d'adaptació dels noms estrangers a la fonètica castellana. Altres topònims se n'han exclòs perquè són noms comuns d'origen català, però que encara avui es fan servir, com *el Lomo Garrofero*, per exemple. Tanmateix s'han mantingut els dos *Punchosos* perquè es trobaven envoltats per altres catalanismes i *el Margallón* perquè, des del segle XVI, l'única denominació que he trobat per al *margalló és palmera, palmitera o palmito* i, per tant, és de suposar que aquest mot català no passà al lèxic castellà local i va restar fossilitzat com a topònim.

Pel que fa a noms de lloc que porten el sufix *-ete / -eta*, després de molts de dubtes, em vaig decidir per incloure'ls-hi quan eren antics, ja que, amb una sola excepció que veurem més endavant, l'únic sufix diminutiu viu que he trobat en els documents de Cartagena és *-ico / -ica*⁷, que ha arribat fins avui sense gairebé gens de competència. Això sembla indicar que, a diferència del que

3. *Crònica de Alfons X*, cit. per TORRES FONTES, J. a "La repoblación murciana en el siglo XIII", *Murgetana*, XX, p. 11, Múrcia, 1963. Alonso Rodríguez de Almela, en el seu *Nobiliario de los Fontes*, escrit cap al 1500, és un poc més explícit: "enbió el rey de Castilla a rogar al rey Don Jayme de Aragón, su suegro, que diese licencia a sus naturales que viniesen luego a poblar los que quisieren la dicha çibdad de Murçia e otros logares de su regno. E por esta razón enbió el rey don Jayme de Aragón de sus regnos de la tierra de Catalueña e de todas esas montañas de la provincia de Tarragona muchas gentes". Citat per TORRES FONTES, J. a "Nobiliario de los Fontes de Alonso Rodríguez de Almela", *Murgetana*, XCII, p. 30, Múrcia, 1996

4. És possible que la mal rebuda que, segons la llegenda, va tenir sant Vicent Ferrer a Llorca, tingui relació amb aquesta circumstància

5. La major part dels documents medievals de l'Arxiu Municipal de Cartagena varen desaparèixer al 1503, quan la ciutat deixà d'ésser senyoria dels Fajardo i va tornar a la Corona, i al 1521, durant la rebel·lió de les Comunidades

6. GRANDAL LÓPEZ, A. "Historia lingüística de Cartagena durante la Edad Media", *Historia de Cartagena*, VI, Múrcia, 1986, i "Algunes dades sobre la toponímia cartagenera d'origen català", a *Societat d'Onomàstica: butlletí interior*, vol. XXV (1986)

7. L'any 1574 un regidor es queixa dels enutjos "que agora ay y a cada cosica" (*Actes Capitulars*, d'ara endavant, A.C., 2-3-1574), i un pres de la presó escriu al Consell en 1579: "sy prove y muero de hambre y perezcan mis hijicos" (Caixa 90, Expedient 5, en endavant C. i E.). D'altres exemples són els *capaçicos* que apareixen al llibre de comptes de 1505-1506 (C.79, E.31), el *cabeciço* d'A. C. 1537-1542, foli 64v°, o el fill d'un tal Nicolás Garri, que li diuen *Garrico* (C.79, E.28). Però la veritat és que la documentació municipal no es presta a l'ús dels diminutius, per la qual cosa aquests són molt rars.

va passar amb altres zones, el diminutiu *-ete / -eta* no es va usar en el castellà de Cartagena, i va quedar fossilitzat a la toponímia d'origen català.

Per altra banda, no fa falta advertir que molts de noms de lloc tenen la mateixa forma en català que en castellà, que alguns pogueren ésser traduïts en qualche moment, sense que ens hagi arribat notícia de la forma original⁸, que d'altres es pogueren perdre sense deixar cap rastre documental i que, finalment, uns quants de nissaga àrab havien deixat també descendència a les terres catalanes, per la qual cosa no tenim la certesa si, per exemple, el *Mandarache* (antic nom del principal ancoratge del port) és un arabisme directe o ha estat portat per gent catalana. Això vol dir que la llista dels topònims catalans de Cartagena va poder ésser originàriament molt més llarga. En tot cas, aquesta que aquí es dona no pretèn ésser exhaustiva, car mai no s'ha fet un estudi sistemàtic de la toponímia menor cartagenera i els mapes disponibles són incomplets i poc fiables.

El resultat complet de la tria que s'ha fet, es pot veure en el mapa que acompanya aquest treball. Ara comentarem breument alguns dels canvis introduïts i ens aturarem en els casos més dubtosos.

Entre els noms de lloc que vaig suposar que podien ser d'origen català, apareixia la *platja i rambla del Portús* (abans també *Pertús, Portux* i *Pertux*) i *Castil Tiñós* (avui *Cabo Tiñoso*). Ja que a l'època àrab hi havia un lloc costaner i una rambla anomenats *Purtuy*⁹, és més que probable que siguem davant el mateix topònim, que seria un mossarabisme procedent del llatí *PERTUSIUM*, ètim del *Portús* o *Pertús* de terres catalanes, sobretot si considerem que aquest terme en català ja és un fòssil que només roman a la toponímia¹⁰. No obstant això, és possible que el pas de *Portux* a *Pertús* i *Portús* hagi estat provocat pel record del *Portús* català (vegeu més avall el cas del *Roldán*).

Pel que fa a *Castil Tiñós*, almenys la primera part, *Castil*, deu ésser una deformació del mossarab *cabtil*, que en l'àrab local, significa *cap* (com a *Cabtil Tudmir = cap de Palos*)¹¹.

Però si hem hagut de llevar uns quants noms de la llista, com a compensació n'hi podem afegir d'altres de nous: en els llibres de comptes de l'ajuntament de Cartagena (per exemple, el de 1577-78 o el de 1579-80), apareix una renda d'*Almarjal* i *Rabereta*. A les Actes Capitulars de 1556-57¹² es localitza un *Cab Roche* (< *Cap Roig*) a l'est del *Portús*. A la Manga, al nord de l'Estació, es troba una *Cala Mejana* (< *Cala Mitjana*), prop de la qual hi ha tot un rosari d'*escullots* i *esculletes*. Per fi el puig *Roldán*, sembla ésser un ressò del *Seti de Roldan*, proper a Prats de Molló, importat pels agustins de Cornellà de Conflent que repoblaren el convent cartagener de San Ginés de la Jara¹³.

Pel que fa als altres noms de la llista, ens aturarem en els següents:

La Parajola, nom d'una platja situada a ponent de l'entrada del port de Cartagena, ens diu ben poca cosa, però, una vegada sabut que es deia *la Plajola* en el segle XVII, el seu significat i origen se'ns aclareixen immediatament: es tracta d'un diminutiu de *platja*, que ha evolucionat de la manera següent: *platjola* > *plajola* > *prajola* > *parajola*.

8. Aquest sembla, per exemple, el cas de *les illes Hormigas*, prop del cap de Palos, que tenen un precedent a *les Formigües* de la costa catalana i que, curiosament, apareixen en un mapa holandès de les costes murcianes, alacantines i eivissencs, sense data però que sembla anterior al segle XVIII, com a *Formiges (sic)*, i això que tots els topònims d'aquest mapa estan en castellà.

9. POCKLINGTON, R. "Toponímia islàmica del Campo de Cartagena", *Historia de Cartagena*, V, Múrcia, 1986, p. 335.

10. COROMINES, J. *Estudis de toponímia catalana*, I, Barcelona, 1965, p. 19.

11. GRANDAL LÓPEZ, A. "Sobre algunos topónimos medievales cartageneros de significado dudoso", *Cuadernos del Estero*, 6, Cartagena (en premsa).

12. A.C. foli 8^r-9^v.

13. GRANDAL LÓPEZ, A., "Sobre algunos topónimos..."

La Punta del Gate, vista des de dalt i damunt qualsevol mapa, té una forma ben característica d'ungla de gat, i efectivament, així -Punta de la Uña de Gato- se l'anomena a qualque mapa del segle XVIII. És clar, doncs, que ens trobam davant una primitiva punta del Gat.

Calnegre és un topònim repetit al llarg de la costa murciana, sempre referit a promontoris de color negre i, en un parell de casos, alterna amb la denominació de Cabo Negrete. Deu ésser, per tant, un cap Negre que va poder evolucionar així: cap negre > cabnegre > cannegre > calnegre. Això mateix degué passar amb Calblanque: cap blanc > cabblanc > calblanc > calblanque. Encara que també hi ha una altra possibilitat, suggerida per R. Pocklington: des de cabnegre i cabblanc es pogué passar, primer a caunegre i caublanc i després, per ultracorrecció, a calnegre i calblanc. En tot cas, és probable que s'influïssin mútuament en la seva evolució fonètica, ja que es troben bastant propers (geogràficament i semànticament).

La Porpud (escrit actualment Porpuz) és una muntanya que a damunt hi té una petita cresta que degué recordar als repobladors cristians (o als habitants anteriors) la cresta del puput, que encara avui és conegut a terres murcianes com a porputa, per la qual cosa es va batejar com a la Putput, variant del més comú puput.

El Rihuede, platja situada a la desembocadura d'una rambla, ve, sens dubte del Riuet, diminutiu de riu.

El puig Miral, on conta la llegenda de Sant Genís de la Xara que els àngels aixecaren una ermita per al sant, deu procedir de MIRACULUM, bé mitjançant el català mirall, bé per mitjà del mossàrab local.

Els altres noms tenen un significat més evident, encara que, com en els casos del Plan, del Gorguel o del Cabo Falcón, també hi pot haver qualque dubte sobre el seu possible origen mossàrab.

Per acabar, si ens fixem en el repartiment sobre el mapa dels topònims catalans, advertirem immediatament que es concentren en el litoral i en els voltants immediats de la ciutat, amb dues excepcions molt simptomàtiques: el Plan i el puig Miral.

Aquesta distribució té una possible explicació. Com veurem més endavant, Cartagena queda quasi despoblada després de la seva conquesta als musulmans i la poca població que hi subsisteix, es refugia rere els murs de la ciutat abandonant el camp, amb l'única excepció (i només per un temps) del convent de San Ginés de la Jara, situat al peu d'aquest puig Miral.

Quant al Plan, situat al nord de la devesa comunal que abrigava l'estret cinzell de terres conreades permanentment, és de suposar que, en un principi, amb aquest nom es designà tota la plana situada més enllà de la devesa, ample territori damunt el qual els de Cartagena, amb prou feines mantenien un domini efectiu i on escassejaven els conreus i, per tant, n'hi havia prou a conservar, en els casos necessaris, els noms heretats dels anteriors habitants. En canvi, els accidents costaners tenien el major interès, perquè constituïen referències imprescindibles i quotidianes per a pescadors i mariners. Només Moncada, l'origen català del qual no està clarament demostrat, resta al mig del camp. Per fi, la Rojeta ha romàs sense localitzar.

També tenim els cognoms antics, alguns dels quals han arribat fins a nosaltres i d'altres els coneixem per la documentació del segle XVI. Així podem esmentar els Conesa, Segarra (avui escrit Cegarra), Cerdán, Barcelona, Villatorra, Belver (si no es tracta del Belver aragonés), que ens permeten de fer conjectures sobre la procedència d'alguns dels repobladors, els Ros, Andreu, Rosiqué, Bevengut (avui Bienvenгуd), Osset (avui Osete), Ardít (avui Ardil), Giner, Guillem (avui Guillén) i Guillamón, Ballester, Saura, Borrás, Pellicer, Vidal, Miralles, Angeler, Ruyra, Pamies, Oliver, Roca, Catalán, etc. Encara que, naturalment, no tots els cognoms antics són d'origen

català. També en tenim molts de castellans i d'aragonesos. Però és ben significatiu que, al començament del segle XVI, alguns d'aquests semblen "contaminats" pel català: *Barbastre, Albarrasin, Ferrandes, Sanches* ... (vegeu el que es diu més endavant quan parlem del *seseo*).

I una altra empremta que ens parla de l'antiga vitalitat del català, almenys en algunes zones de la regió, és el lèxic dialectal, encara avui farcit de catalanisms, a pesar de la creixent pressió del castellà *normal*.

Encara se senten paraules com *rujiar, embolicar, ànsa, nano, largaria, suco, amanso, mostoso, telo, solaje, rampa, trenque, borradura i borrar, corcón i corcar(se), pelufa, puncha, fangue, camota, minsa, melsa, barra, horia, rebuche, leja, caire, llampar, esclafar, llampo, enlestir, espolsar, polsaguera, capuzar*; noms de plantes com *rogalicia, tápena, abercoque, jinjoler, tramosos, pésoles, bajoca, olivera, garrofero, baladre, boja, murta*; d'aus com *porputa, cucala, merla, blanca, cabrnera, gavina*; termes relacionats amb la mar i els seus habitants com *tresmalle, grumeje, clanco, aladroque¹⁴, grisa, móllera, lobarro* i molts d'altres; els noms dels vents: *maestral, tramontana, lebeche, jaloque*, etc. A més, tenim nombroses expressions que, malgrat usar-se en castellà, són calcs que delaten fàcilment el seu origen català, com ara *¡la ma(d)re que lo va (a) parir!*

I naturalment, en els documents antics n'apareixen d'altres avui menys coneguts o ja oblidats com *colla, carrerón, magacén, lleña, aladre, graellas, perpalo, xexa, ginebro, maestro d'axa, ancoraje, illa, garbí, bol, toñina, bonítol, gaña*, etc.

No tots aquests termes són igual de purs en català, però es troben també a terres valencianes i degueren ésser introduïts per la mateixa gent i a la mateixa època¹⁵.

Les raons d'un major arrelament del català a la costa murciana són fàcils d'entendre i ja s'hi ha al·ludit en la introducció: un aïllament relatiu i, de vegades, total respecte de les terres de l'interior, motivat per les quasi contínues incursions d'enemics de diferents procedències (bandes senyorial, granadins, *catalans* d'Oriola, barbarescs), la decadència demogràfica, amb el cessament gairebé total de la immigració i la concentració de l'escassa població rere els murs de Cartagena (1.000 habitants l'any 1375, 800 el 1381 i 500 el 1407), i, per altra banda, un contacte més o menys estret, però quasi permanent (fora dels períodes de guerra declarada) amb els ports valencians i balears i la seva gent marinera.

Pel que fa a la resta de la Regió, sembla que des de ben aviat va quedar dividida en dues parts, una occidental sota l'influx de Lorca, on es va perdre abans el català (si és que hi va arrelar), i una altra oriental dins la qual aquesta llengua va romandre més de temps i on els seus vestigis són més nombrosos i estan més ben conservats. A la costa, l'únic lloc habitat fou Cartagena fins al segle XVIII i, quan en aquest segle, es poblà Águilas i El Puerto de Mazarrón, els dos pobles, sobretot el primer, van restar dins l'àrea d'influència de Lorca. Encara avui queden traces en el lèxic d'aquella divisió i, a la marina, la podem apreciar en un grapat de mots d'origen català, usats a Cartagena i desconeguts o inusuals a Águilas o, fins i tot, a El Puerto de Mazarrón: *servar (C) / gobernar (A), tresmalle (C) / trasmallo (A), porputa (C) / (a)hubilla (A), bajoca (C) / habichuela tierna (A), rebuche (C) / rebusque (A), cabrnera (C) / colorín (A,M), corcón (C) / corcoma (A,M), agruza(d)era-abruza(d)era (C) / meje(d)or (A,M), polsaguera (C) / polvare(d)a (A,M), garrofero (C) / garrobo-garrobero (A,M)*, etc¹⁶.

14. *Aladroques* és, a més, el malnom que els donen als de Cartagena a la resta de la regió

15. Per a més dades sobre aquestes i d'altres possibles restes de la influència medieval del català a Cartagena i a Múrcia, vegeu GRANDAL LÓPEZ, A. "Historia lingüística..."

16. SEMPERE, J.A. *Geografía lingüística del murciano con relación al substrato catalán*, Múrcia, 1995, p. 242-248

TESTIMONIS DE LA POSSIBLE PERMANÈNCIA DEL CATALÀ EN ELS SEGLES XV I XVI

Però si sembla fora de dubte el predomini lingüístic del català sobre el castellà a Cartagena, almenys durant algunes generacions després de la conquesta als musulmans, no tenim testimonis explícits sobre la possible permanència d'aquesta llengua més enllà del segle XIV. Malauradament, com que es tractava d'una llengua que devia subsistir relegada a l'àmbit familiar i laboral, puix que tots els assumptes oficials es tractaven en castellà, no comptem amb les facilitats que ha tingut, per exemple, M. Abad per a estudiar el procés de canvi de llengua que es produirà a Oriola al segle XVII¹⁷. A la capital del Baix Segura el català era aleshores la "llengua oficial" i va poder deixar empremtes documentals ben explícites fins al darrer moment de la seva existència com a llengua viva.

Així doncs, per a tractar d'endevinar el com i el quan de l'extinció del català a Cartagena, ens haurem de servir d'alguns indicis escassos, insegurs i sempre indirectes. Es tracta d'"anomalies" registrades a la documentació del segle XVI, que es podrien explicar per la influència del seu substrat català encara actiu.

Com que aquests dèbils testimonis es basen, llevat d'excepcions que veurem més endavant, en lapsus dels escrivans del Consell de Cartagena, ens apressarem a recordar que, per llei, els esmenats oficis estaven vedats als estrangers (és a dir, als no castellans) i reservats amb preferència als naturals, veïns i habitants del lloc en el qual havien d'exercir¹⁸. També cal recordar que aquests escrivans estudiaven al País, per la qual cosa les seves rellicades lingüístiques difícilment poden ésser imputables a procedència forastera.

Al llarg del segle XV es produeix una recuperació econòmica i demogràfica de Cartagena, que es veu estimulada per la desaparició del regne moro de Granada, la unió de Castella i Aragó sota uns mateixos sobirans i la política expansionista de la Corona, entre d'altres factors. La població de la ciutat assolirà a les darreres dècades del segle els 1.200 habitants, és a dir, més del doble de la que tenia al principi.

Sens dubte el fort creixement d'aquest acabament de segle fou fruit de la immigració, però desconeixem la procedència dels nous pobladors, encara que es pot suposar que devien venir en la seva majoria de la mateixa regió de Múrcia i les comarques limítrofs, mentre que els estrangers encara devien escassejar. Per tant, i suposant que la situació aleshores fos encara de qualque manera de bilingüisme, el castellà degué veure reforçada la seva posició per l'arribada d'aquests immigrants.

Però tenim un indicatiu que, almenys entre els pescadors i mariners, el català podia romandre encara amb la vitalitat suficient per a continuar donant noms costaners més enllà de Cartagena. Les aigües de Lorca i del cap de Gata gairebé no són visitades pels cristians fins que no es produeix la caiguda de Granada en mans dels Reis Catòlics. Només aleshores els pescadors de Cartagena -els únics organitzats de la costa de Múrcia- comencen a establir en aquella zona noves pesqueres i, presumiblement, bategen els accidents del terreny més importants, reproduint topònims catalans cartageners: *Cala Redona, Calnegre, Calblanque*¹⁹, *el Roldán, els Escullos*, etc.

17. ABAD MERINO, M., *El cambio de lengua en Oriuela. Estudio sociolingüístico-histórico del siglo XVII*, Múrcia, 1994

18. CORRAL GARCÍA, E., *El escribano de Concejo en la Corona de Castilla (siglos XI al XVII)*, Burgos, 1987, p.25

19. GARCÍA ANTÓN, J., *Estudios históricos sobre Águilas y su entorno*, Múrcia, 1991, p.209

En el segle XVI el creixement de la població de Cartagena encara s'accelera més: 1.500 habitants l'any 1500, 2.500 el 1530, 4.500 el 1550, 7.000 el 1580 i més de 9.000 en acabar el segle. A més, ara, encara que sigui de manera aproximada i parcial, coneixem l'origen dels immigrants. I sembla que, entre un terç i la meitat eren estrangers (barbarescs, italians, francesos, portuguesos, etc), un 20% més o menys provenia de la mateixa regió de Múrcia i la resta procedia sobretot de la Mancha i, en menor mesura, d'Andalusia, País Valencià i d'altres parts²⁰.

És a dir, que si, com sembla el més raonable, considerem la majoria dels murcians castellano-parlants²¹, aquests darrers predominaven àmpliament sobre els immigrants d'altres llengües i degueren acabar per assimilar lingüísticament, no només aquests, sinó també els mateixos cartageners que encara poguessin parlar català.

Ja sabem, doncs, com el castellà desplaça el català de Cartagena i l'època en la qual pogué tenir lloc el procés de canvi lingüístic. Tractarem ara de concretar, en la mesura que es pugui, el moment que es pogué produir l'extinció definitiva de la llengua minoritària.

Pel que fa a la toponímia, tal com es recull a la documentació del segle XVI, sembla com si els topònims catalans i pseudocatalans haguessin estat traduïts amb major freqüència al principi que no a finals de segle: *Castil Tiñoso* i *Punta el Gato*, per exemple, només surten a la documentació més primerenca, i més endavant són invariablement transcrits com a *Castil Tiños* i *Punta del Gate*. Però *Calnegre* alternarà fins a final de segle amb *Cabo Negrete*, i el *Carmolí* (puig situat a la voreira del Mar Menor), que a vegades és castellanitzat com el *Carmolín*, l'any 1590 és "traduït" per l'escrivà com el *Carmolino*²², seguint el model de *molí* = *molino*, *veí* = *vecino*, *alacantí* = *alicantino*, etc.

Un índex de l'extinció del català o, almenys, de la seva manca de vitalitat a mitjan segle XVI és la quasi total absència en la toponímia de l'interior del terme municipal, que havia quedat desert i fou colonitzat a partir d'aquestes dades. En el camp, els noms de lloc són d'origen mossàrab, àrab i, sobretot, castellà, amb qualque possible excepció com la ja esmentada de *Moncada*.

Quant als cognoms de Cartagena d'origen català, fluctuen entre diferents formes de castellanització, però amb tendència a adaptar-se cada vegada més al castellà: *Osset* surt unes vegades com a *Osed* i d'altres com a *Ossete* / *Osete*, que va acabar per predominar, mentre que *Ardit*, que apareix en alguna ocasió com a *Ardite*, adopta quasi sempre la forma *Ardid*. És a dir, que van triomfar les varietats que significaven qualque cosa en castellà. Una cosa semblant passa amb *Bevengut*, que al final serà *Bienvendud*. En tot cas, els dubtes en la castellanització ortogràfica dels primers cognoms, manifesten ben clarament que la pronunciació era encara *Osset* i *Ardit* (amb -t)²³.

20. TORRES SÁNCHEZ, R. *Ciudad y población: el desarrollo demográfico de Cartagena durante la Edad Moderna*, Cartagena (en premsa, vull agrair a l'autor haver-me'n permès la consulta)

21. El més probable és que, llevat de les zones més conservadores i apartades de l'Horta de Múrcia, les terres de l'interior de la regió es castellanitzassin abans que la costa; algunes àdhuc des del primer moment de la Conquesta. Però, fins que no tinguem un estudi detallat de la llengua de la ciutat de Múrcia als segles XV i XVI, caldrà anar amb compte, car topònims tan reveladors com *El Coll del Odre*, *La Coveta*, *La Ceñeta* (alternant amb *La Ceñuela*) i, sobretot, *Cab de Pals* (*Cabo de Palos*), apareixen a la documentació murciana referida al Camp de Cartagena durant aquest segle XV (R. Pocklington, *Datos para la reconstrucción de la toponimia del Campo de Cartagena en el siglo XV*, inèdit: vull agrair a l'autor haver-me'n permès la consulta)

22. *Llibre de Comptes de Propios* (en endavant C.P.) de 1589-90, foli 21v°

23. Tal vegada el cas més espectacular de traducció de cognoms sigui el d'un *Matías Alcina* que apareix també com a *Macián Encinas*. També els noms de pila com *Andreo* (alternant amb *Andrés*), *Andreva*, *Bertomeva*, *Denisa*, *Jaime*, *Baldovín*, *Ferrán* o *Guillamón*, que duen encara en el segle XVI alguns veïns de vella nissaga cartagenera, evidencien el mateix influx català (GRANDAL LÓPEZ, A. "Historia lingüística...")

També abans del 1540 s'ha generalitzat la pronunciació de la *c* castellana com a *s*, fenomen que es produeix en l'àmbit de la regió de Múrcia, únicament a Cartagena i Mazarrón²⁴. Ja a les actes capitulars de 1537 el trobem àmpliament difós: *haser*, *pezos* (3-7- 1537, foli 2v^o), *dehezas* (13-8-1537), etc. I uns anys després tenim *surujano*²⁵, *çaçerdote*²⁶, *dies e nueve*, *proviçion*, *poçito* (= pósito), *nesesarias*, *defença*, *haser*, *disen*, *veses*, *conçervar*²⁷..., *sicuenta i nueve*, *aserca dello*, *hozado* (= osado), *sien asotes*, *presisos*²⁸, etc.

Exemples més antics, però menys segurs, els proporciona un padró que es va fer cap al 1500 (C.79, E.28), un dels pocs documents dels primers vint anys del segle que s'han conservat. En aquest padró trobem una hesitació constant a l'escriptura dels cognoms que acaben en -z o -s, i, així, tenim Roiz i Ruis, Mendez i Mendes, Perez (però Peres en altre document de 1520: C.79, E.34, foli 3r^o), Lopez i Ferrandes, Minguez i Sanches, Gomez i Martines i, fins i tot, Borraz i Ros. Tenim a més Albarrasin (foli 2v^o), Ezpin (només una vegada: foli 2r^o, normalment Espin), Lasaro (foli 19r^o i 25r^o), *dosientos* i *tresientos* (passim), però *quatroçientos* (foli 21v^o), *seysçientos* (foli 22r^o) i *seteçientos* (foli 22r^o). En altre document d'aquestes mateixes dates (C.79, E.31), trobem *dies e seys* (foli 13r^o), *dies e nueve* (foli 14v^o), però *diez e ocho* (foli 10v^o), *alguasil* (foli 16r^o), Juan Dias i alternen *tresientos* (foli 14r^o) amb *trezientos* (foli 10r^o). Però aquesta vacil·lació està justificada, almenys parcialment, pel costum encara viu en aquells anys, de fer servir el signe **ç** tant en lloc de *s* com de *z*.

Sens dubte aquesta pronunciació a Cartagena pot ésser un fenomen espontani, paral·lel al que hi havia a Andalusia. Però també hi ha la possibilitat que estigués en relació amb el substrat lingüístic català²⁹, reforçat en aquest cas pels hàbits de pronunciació de la majoria dels immigrants (estrangers, andalusos, catalanoparlants), que devien tenir dificultats per a distingir *s* i *z* de la manera castellana.

Precisament el cartagener Gaspar Dávila, en el seu *Compendio de la Ortografía Castellana* (Madrid, 1631), atribueix aquest fenomen fonètic dels seus paisans a "vecindad de Valencia", a pesar que acaba d'esmentar els sevillans com a principals practicants d'aquest "vici"³⁰.

Vegem ara algunes anomalies i formes que criden l'atenció, extretes de diferents documents. La major part són, com ja s'ha dit, documents de tipus oficial i estan redactats per escrivans, però, a partir dels anys setanta, comptem a més amb les peticions dirigides al Consell per veïns de Car-

24. La *s* cartagenera s'articula d'una manera intermèdia entre la predorsal andalusia i l'apical castellana i catalana, i s'acosta més a una o altra articulació segons els parlants i les zones. L'actual situació de decadència en què es troba el *seseo*, cada vegada més arraconat i substituït per una distinció entre (z) u (s) castellanes normals, fa difícil precisar avui els matisos de la *s* tradicional cartagenera. Quant a aquest fenomen a Mazarrón, és curiós que afecti l'interior del terme municipal i no la costa limítrof amb Cartagena (es fa al poble de Mazarrón, però no al Puerto)

25. C.P. 1558-59

26. A.C. 26-2-1559

27. *Ordenances del Pòsit* (1560), C.112, E.29

28. A.C. 11-1-1561

29. Com se sap, aquest mateix fenomen en català és d'època medieval i, per tant, molt anterior a l'andalús. Aparentment el *seseo* sorgeix a Cartagena en uns moments que el català hem suposat que devia estar quasi extingit a la ciutat, però també és cert que hi ha molt poca documentació, com hem dit, a la primera meitat del segle XVI i podria haver deixat emprentes en documents que no s'han conservat. Per altra part, no deixa de cridar l'atenció la semblança amb el cas d'Oriola, però en aquesta ciutat, el fenomen surt en els textos castellans abans que s'extingeixi el català, per la qual cosa és normal relacionar-ho amb aquest idioma

30. "Vicio es notable usar de la *s* por la *c* cedilla, y costumbre de los Sevillanos; aunque también en Cartagena mi patria he conocido a muchos este defecto, quizá por vecindad de Valencia, donde está muy introducido". Esmetat per COLAO, A., Cartagena en los siglos XVI y XVII, Múrcia, 1982, p.257

tagena. Aquests textos són molt més interessants per al que aquí ens ocupa, ja que, encara que en la seva gran majoria han estat redactats també per escrivans o per gent culta, per a ells mateixos o per encàrrec dels interessats menys familiaritzats amb les lletres (inclosos els forasters que no dominen el castellà), uns quants els han escrit persones que quasi no saben escriure. I ho fan tal com pronuncien, sense cap perjudici ortogràfic i usant les expressions a què estan acostumats, i això malgrat les rígides fórmules obligades en aquests tipus de documents.

A l'esmentat padró de veïns de 1500, podem llegir, al foli 19r^o, *vn cafis*, i unes ratlles més avall, *medio cahiz*. Sembla que podríem atribuir aquesta alternància a la mà d'un redactor que pensa en català i escriu en castellà i, per la pressa o el cansament (es tracta d'una monòtona llista de centenars de noms i xifres), en un moment determinat, li surt una expressió en la seva llengua materna. Tanmateix, en aquest document alternen capritxosament la *f* i la *h*, així com, de vegades, la *s* i la *c*, per la qual cosa no podem admetre aquesta dada com una prova definitiva de bilingüisme.

Al 1512 (C.79, E.35), l'ofici de timoner apareix, com era d'esperar en data tan antiga, com a *tymonero* (foli 2r^o), i, a partir d'un cert moment (foli 2v^o), trobem *tymoner*, però mai *timonel*.

Les Ordenances de la Pesquera³¹, fetes a Cartagena durant diferents anys, proporcionen algunes d'aquestes formes inesperades, però per desgràcia, la còpia que es conserva fou redactada a Madrid l'any 1566, per això l'escrivà va transcriure malament moltes vegades, tant la toponímia com els noms del peix i la terminologia marinera. Malgrat tot, surten expressions que difícilment poden atribuir-se a un madrileny, i que s'ha de suposar que eren a l'original. Per exemple: "vieren (=vinieren) al Azoya o ad Escombrera", "de allí *endentro*", "bentura de *pex*", "tercera y *quatrena*" (després d'haver escrit "*quarta y quinta*").

En el llibre de comptes de l'hospital de Santa Ana, surt escrita, com era d'esperar, la paraula *fruta*, però en una ocasió a l'escrivà se li va escapar *fruyta*³².

D'altres casos no són clars i es poden atribuir a diferents causes, com un *dimiércoles* que apareix després d'haver-se escrit *miércoles* normalment³³ (pot ésser un arcaisme o un creuament entre *dimecres* i *miércoles*) o un *novanta*³⁴ en lloc de *noventa*, que deu ésser una simple errada; però també podria ésser un altre creuament entre *noranta* i *noventa*.

També podem esmentar possibles ultracorreccions, com un "*para si auía fustas*"³⁵, en lloc de *por si había ...*, i, sobretot, el "*capitán de la cuesta*"³⁶ que apareix a les eleccions de 1557, en lloc del "*capitán de la costa*" dels altres anys.

Més fructífer, com dèiem, resulta l'examen de les peticions al Consell. Hi podem trobar nombroses expressions i trets fonètics sospitosos. Quant a possibles ultracorreccions, tenim, per exemple, *lena* (=llena)³⁷, *luvia*, *lobiendo* o *luebe*, explicables en gent que pronuncià *lluna* o *llengüa* i escrivís *luna* i *lengua*³⁸. Pel que fa a d'altres aspectes, he seleccionat tres peticions especialment significatives, que es reproduïxen i es comenten tot seguit:

31. C.91, E.4

32. C.83, E.3 (1-7-1573). Escriure *fruta* vora *fruta* té un significat molt més gran que escriure sempre *pesoles*, per exemple, (com passa en aquest text) puix que implica uns hàbits fonètics aliens al castellà i, per tant, sembla evidenciar una mà bilingüe (comp. el pas de *boira* > *boria* per tal d'evitar un so inexistent en castellà)

33. A.C. 14-1-1559

34. C.P. 1573-74 (foli 223r^o)

35. C.P. 1559-60

36. A.C. 1557 (foli 72r^o)

37. C.155, E.6 (foli 15), vers el 1580

38. Per descomptat que no es tracta d'una forma imperfecta de reproduir el so palatal, ja que en el mateix text qui apareix *lena*, hi ha *muelle* i *artilleria* (C.155, E.28, vers el 1577)

“Andrés Martínez Aguado, vesino desta siudat, besa las manos de V^a S^a y digo que tengo vna casa tapiada fuera de la Puerta de Mursia, y tengo nesidad para cobrirla de sinquenta maderos y dos jasetas, y soy onbre pobre, que no tengo de otro cabo a donde remediar. Suplico a V^a S^a me aga tanta mersé que me dé lisensia que la pueda cortar, y en ello resibiré bien y mersé”

Signa el mateix Andrés Martínez³⁹

“Ginés Cerano (=Serrano), v^o desta ciudat ... digo que tengo neçecidad de cubrir un quierpo de casa, y para ello tengo neçecidad de treyta (sic) aces (=haces) de carizo (=carrizo). Soplco a V^a S^a me los dege cortar, y en ello resebiré gran mersé”

Signa el mateix Ginés Serrano⁴⁰

“Juan Canxes (=Sánchez) y Alonso Ródenas, arays (=arraís=arraíces), v^{os} desta siudat ... digo que tengo nesidad de cortar veyte (sic) madilles (?) y quatro bigas para aserar (=aserrar), para nuevas barcas. Sopicamos a V^a S^a nos mande dar lisensia y en elo (sic) resibiremos gran mersé. Y la cortaremos alla (sic) parte de Poniente”

Escrita per Miguel Alegre (portalà de l'Ajuntament) a prec de Juan Sánchez i Alonso Ródenas, arraïxos de la Pesquera⁴¹.

Com es pot veure, a més del fenomen de pronunciació de la *c* castellana com a *s*, tenim ensordiment de *-d*, la qual cosa podria considerar-se un traç d'arcaisme extraordinari, si no fos per la presència de *mersé*, que apunta directament al català. Aquest testimoni confirma el que més amunt ens oferien els cognoms *Osset* i *Ardit*.

També la manca de *h* a paraules a les quals es devia pronunciar, podria atribuir-se a influència catalana, ja que aquest idioma no té el so [h], encara que conservi el signe ortogràfic. Ens consta que aquesta *h*, encara que amb tendència a desaparèixer, encara es pronunciava en el castellà de Cartagena, almenys en algunes paraules, ja que va arribar a temps de confondre's amb el so [x], quan aquest va aparèixer en el segle XVII (per exemple: els actuals *jocicar*, *jardares*, *sabijondo*, *jopo*, *La Aljorra*, foren abans *hocicar*, *haldares*, *sabihondo*, *hopo*, *La Alhorra*). Queda, per tant, el dubte si aquests textos són en excés innovadors quant a l'eliminació de la *h* o acusen en aquest tret els hàbits de pronunciació dels cartageners més afectats pel substrat català.

A més, és digne de destacar el terme *jaseteta* (<cat. *jàsena*), més que per la utilització del vocable en si, que és encara d'ús corrent a Cartagena i ha passat al vocabulari comú de l'arquitectura, per la utilització del diminutiu *-eta*, que com s'ha dit abans, mai ha estat normal en el castellà local. Així mateix crida l'atenció l'ús d'*arraís* per *arráez*, puix que són els mateixos pescadors els qui parlen, i utilitzen una forma més propera a la catalana *arraix*.

CONCLUSIÓ

Una per una, les dades aportades poc o res proven, però totes plegades fonamenten algunes conjectures. Segons el que hem vist, sembla més que probable que el català va arrelar a Cartagena en el segle XIII i es va parlar a la ciutat durant aquesta centúria i la següent. I també sembla raonable fixar l'inici de la seva decadència a la segona meitat del segle XV, època en la qual se'n podria haver restringit l'ús als ambients més conservadors, com ara el dels pescadors.

39. C.252, E.10 (foli 63) del 1581. Els textos s'han accentuat i puntuat per a facilitar la seva comprensió

40. C.155, E.6 (foli 1) de 1580 o 1581

41. C.152, E.10 (foli 167) de 1581

Quant a la seva extinció, només podem aventurar la hipòtesi que el català pogué sobreviure fins als primers decennis del segle XVI, ja que en els darrers anys d'aquest segle encara n'eren clarament perceptibles les empremtes en la parla castellana de molts d'habitants de Cartagena. I encara que no va poder assimilar l'afluència d'immigrants que van arribar a la ciutat durant aquesta època, fa la impressió que, durant tota la centúria, els cartageners més castissos mantingueren, almenys, el record de la seva antiga llengua i, en molts de casos, un coneixement passiu d'aquesta més o menys complet.

Per això, tal vegada ho pagui esmentar el fet que mai surt a la documentació del segle XVI (i sí almenys en un cas a la del XVII⁴²), la menor al·lusió a la necessitat de traduir alguns dels textos escrits en català que rebia el Consell, que no eren pocs, si tenim en compte que més de la meitat de les nombroses *lletres d'avis*⁴³ que arribaven a la ciutat, procedien del Regne de València per via de Guardamar i estaven, almenys en part, redactades en aquesta llengua.

NOMS CATALANS AL TERME MUNICIPAL DE CARTAGENA I RODALIA

Els noms es transcriuen talment com apareixen en els textos més antics que s'han pogut trobar, i tot seguit apareix l'ètim del qual pensam que procedeix.

1. El Rihuete < El Riuet
2. Illa Plana
3. Cabo Falcón < Cap Falcó
4. El Bolete < El Bolet
5. Isla de los Colomos o de las Palomas < Illa dels Coloms
6. Cab Roche < Cap Roig
7. La Plajola (La Parajola) < La Platjola
8. Punta del Gate < Punta del Gat
9. La Coveta
10. Calnegre < Cap Negre
11. El Gorguel < El Gorguell
12. El Refaleta / El Rafaleta < El Rafalet
13. Calnegre / Cabo Negrete < Cap Negre / Cap Negret
14. Calblanque < Cap Blanc
15. Cala Re(d)ona
16. Los Punchosos < Els Punxosos
17. Calnegre < Cap Negre
18. Illa Grossa < Illa Grossa
19. El Farallón < El Faralló
20. El Estacio < L'Estaci

42. C.18, E.21. Es tracta d'una traducció oficial d'un article dels Furs de València sol·licitada per l'alcalde mayor de Cartagena al jutge d'Alacant, a petició d'un particular, per la qual cosa tampoc no és gaire significatiu del nivell de comprensió del català a Cartagena en aquells anys, atès que desconexem el tràmit que va motivar la traducció.

43. Les lletres d'avis eren sovint avisos de vaixells enemics i passaven de port a port arreu de la costa. A cada port, les autoritats anotaven l'hora d'arribada i una ordre perquè seguís endavant. Vegeu per exemple: "...dijous primer dia de nouembre MDLXXVI, arribà la present letra de abís a la present (?) ciutat de Alacant. Passe hauant sots les penes aposades per Sa majestat... Allegó el presente aviso a este castillo de Santa Polla oy jueves a las onze oras de la noche, primero de noviembre. Fue despedido (sic) a la misma ora..." (C.81, E.8). També s'han conservat a l'Arxiu Municipal, escrits en català, un informe dels metges d'Alacant (C.81, E.9) i una carta de la ciutat de Tarragona de 1587 (C.182, E.10)

Algunes empremtes de la permanència del català a la comarca de Cartàgena (Múrcia): del segle XIII al XVI

21. Cala Mejana < Cala Mitjana
22. Los Punchosos < Els Punxosos
23. Los Escullos < Els Esculls
24. Monte Miral < Puig Mirall
25. El Avenque < L' Avenc
26. La Voltada
27. La Porpud < La Putput
28. Cabeço Roche < Puig Roig
29. Cabeço Beaça
30. Cabeço Beaçeta
31. La Rabereta
32. Los Antigones < Els Antigons
33. El Raval
34. La Serreta
35. El Molinete < El Molinet
36. L' Acequieta < La Sequieta
37. La Fontaneta
38. El Poyo de Roldán
39. El Plan
40. Moncada < Montcada
41. La Rojeta
42. El Margallón < El Margalló

